

Steffen Martus: *Aufklärung. Das deutsche 18. Jahrhundert – ein Epochenbild*

Tizenegy évvel ezelőtt *Mikor mi a felvilágosodás?* címmel jelent meg tanulmányom az Irodalomtörténet lapjain. Jelen recenzióban az akkori cím kérdését ki kell egészítenem: *hol és mikor mi a felvilágosodás?* Ha másról nem, erről meggyőzött Steffen Martus recenzeálandó könyve.

A könyv már önmagában, tárgyként is meglehetősen tekintélyparancsoló: több mint ezer oldal, ebből a jegyzeteket is tartalmazó Függelék (*Anhang*) több, mint száz oldal. Igen, a jegyzetek nem a lap alján találhatóak, mint ahogy egy szakkönyvtől elvárnánk, hanem a teljes kötet végén, fejezetenként újrainduló számozással. Nos, ez a szerintem meglehetősen kényelmetlen megoldás máris felveti az első problémámat a művel kapcsolatban: ki a célközönség, kiknek szánhatta a szerző a könyvet? Milyen előzetes elvárásai lehettek az olvasók tudásával szemben, s ezek alapján milyen problémák megoldására tett kísérletet? S persze, mondd-e bármit, ami hozzájárulhat a felvilágosodás jelenségének általános és partikuláris – jelen esetben a magyar kulturális és társadalomtörténeti vonatkozású – megértéséhez?

Tulajdonképpen ravasz címe van a könyvnek. Egyszerre definíció és műfajmeghatározás. A főcím nem több, nem kevesebb: *Aufklärung*, felvilágosodás, amit az alcímként értendő *Das deutsche 18. Jahrhundert* ('a német 18. század') kíván egyértelműsíteni. Persze ha fenntartjuk, hogy létezik, létezhetik „A felvilágosodás”, máris két következtetésre juthatunk. Martus könyve nem „A felvilágosodás”-ról szól, hanem az *Aufklärung*-ról mint 18. századi német fenoménről. Gondoljunk bele, mennyire értelmetlen lenne magyarul a következő címet adni egy könyvnek: *Felvilágosodás. A magyar 18. század*. Én magam úgy gondolom, hogy létezik az egyetemes felvilágosodás eszméje, viszont erősen kultúra-, nyelv- és társadalomfüggő annak történetisége. Az egyetemes felvilágosodást mindig le kell fordítani egy közösség nyelvére, hogy megjelenése azon belül értelmezhetővé váljék. Az európai kultúr- és társadalomtörténet talán legnagyobb, minden korábbit megváltoztató pillanata megvalósulását tekintve mindig partikuláris, később talán ezért lehetett a politikai nacionalizmus alapja is. Ebben az értelemben Martus könyve eleve jó úton jár, hiszen egy – éppen nem túl partikuláris – megvalósulását meséli el „A felvilágosodás”-nak, a német *Aufklärung*-ot. Abban az értelemben már nem teljes a kép, hogy az általa vizsgált kultúra számára a német nyelvet beszélő magterületekre koncentrálódik, és nem veszi figyelembe, hogy a *lumière*-hez hasonlóan az *Aufklärung* is jelentős, bár a célközönség számát tekintve jelentősen korlátozott hatással bírt Európa más, mindenekelett keleti vidékein is. Mondom ezt még akkor is, mikor például a pietizmust itt Magyarországon néhány évtizede hagyományosan

a felvilágosodás egyik előzményének vagy ahhoz szorosan kapcsolódva mellékszálának tekintjük, miközben Martus – egyébként teljesen megalapozott – kifejtésében inkább *counter-enlightenment* kategóriaként szerepel, gondoljunk csak a könyvben részletesen *elmesélt* történetre Christian Wolff és Halle kapcsolatáról, amire később még visszatérek.

A könyv műfaját tekintve számomra egy esszékből összeálló eposz vagy regény, amelynek főszereplője maga a címben megnevezett „Aufklärung”, a felvilágosodás. A szerző láthatólag nem törekszik önálló felvilágosodás-definíció megalkotására: mint egy regényben, a főszereplővel történő dolgok, a cselekmény (vagy a szüzsé) kell, hogy képet alkosson az olvasóban arról, hogy milyen is (pontosabban, mi is) a felvilágosodás. Ezt sugallja már a címbe emelt műfajmeghatározás is: *Ein Epochenbild*, ’korrajz’ vagy ’korkép’, amely metaforikusan utal magára a módszerre, az önálló, de egymással is összefüggő részekből összeálló egységre. A könyv értekező része négy nagy fejezetre van felosztva, s ezek már címükben is – az évhatárok megadásával – a téma teleologikus kifejtését sugallják. Az első fejezet (1680–1726. *Die Anfänge der Aufklärung*) három alfejezetében a szerző a felvilágosodás-projekt létrejöttének és megvalósulásának feltételeit veszi sorba. Ezek (központi udvar vagy kormányzat és akadémiák; egyetemek; a város mint a folyamatok elsődleges színhelye) alapján máris megfogalmazódik a kérdés, vajon Martus módszere alkalmazható lenne-e a korabeli magyar viszonyokra? Ha eltekintünk attól, hogy a megadott időintervallumban nálunk még korafelvilágosodásról sem beszélhetünk igazán, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a válasz nemleges. Talán elsöre meglepő, hogy a kormányzati központ és az akadémiák tárgyalása egy alfejezetbe kerül, s az utóbbi nem az egyetemek mellé, de Martus magyarázata logikus, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a központi hatalom eszerint nem önmagában szükséges a felvilágosodás-projekt megvalósításához: ehhez szükség volt a hatalom szerepének átértelmezésére és az átalakulás megvalósulására is. Ehhez az akadémiák mint állami intézmények biztosítják a (jogi, jogelméleti) alapot, s az új kormányzati stílus, módszer („Regierungsstil”) neve a könyvben gyakran használt „Policey”. Korabeli szótáraink szerint ennek magyar megfelelői a *policia* vagy *rendtartás* kifejezések. Martus a szóalakkal is jelöli, hogy nem tévesztendő össze a későbbi *Polizei* kifejezéssel, noha etimológiailag nyilván azonos a két szó. A *policia* vagy *rendtartás* szó a könyv szerint itt, a német felvilágosodás kezdetén veszi fel azt a szűkülő jelentését, ami az államra vonatkoztatva valamiféle megegyezésen alapuló rend megvalósulásának igényét fejezi ki. A *Policey* tehát nem egy fennálló rend megőrzését jelenti, hanem egy megvalósítani kívánt, a jövőben elérendő célhoz való elérést a jelenben biztosító *rendtartást*. (A tágabb értelemben vett jelentés magyar példája lehet a Faludi Ferencnek tulajdonított *Az újdón új policia* című vers.) Az így értett *Policey* lényege Martus könyve szerint az, hogy a központi hatalom önmagát az akadémiák által definiált *közjó* elérésének felelőssévé nevezi ki, és ehhez fenntartja magának az államrendbe való beavatkozás jogát is. Ma úgy mondanánk, egyszerre bír törvényhozó- és -végrehajtó hatalommal, aminek legitimitációját – először a történelem során – a *közjó* elérésének igénye adja. Ez a hatalmi forma konszenzuálisnak nevezhető abban az értelemben, hogy a *közjó* definiálását egy tudós testületre, az akadémiára bízta.

Martus – meglepő módon, de a korábbiakból kiindulva logikusan – a Policey szempontjából értelmezi a korabeli egyetemek szerepét is. Azok így nem csupán a kora újkorban kezdődő tudományos forradalom, a verifikálható tudományos nyelvhasználati módok szabad alkalmazásának helyszínéeként, hanem sokkal inkább eszközként kerülnek bemutatásra. Az új államrend kiépítésének eszközeként, s különösen igaz ez az új alapítású, akkor még brandenburgi egyetemre, a halleire. Halle és a Franckéhez köthető intézmények esetében Martus megemlíti azok nemzetek feletti hálózatképző szerepét, de annak valós hatását művében természetesen nem fejt fel. Az egyetem azonban (különösen a propedeutikai szerepből alaptudománnyá váló filozófia fakultásai esetében) a Policey számára veszélyessé is válhat: ennek folyamatát a könyv alaposan bemutatja Christian Wolff és a hallei pietizmus és egyetem szakítását ábrázolva. Immár nem meglepő az a következtetés, hogy a kiutasítás mögött valójában nem teológiai érvek álltak, hanem az, hogy Wolff tanítása a Policey szempontjából vált tarthatatlanná (nem véletlen, hogy később a felmentés is az uralkodótól érkezett).

A felvilágosodás-projekt harmadik alappillére a nyilvánosság elsődleges terepe: a város, s ez nem szorol különösebb magyarázatra. A viszonylag kis helyen már a korban is jelentős lélekszám vertikálisan és horizontálisan is megköveteli az együttműködést a különböző társadalmi rétegek között. Ez az együttműködés, amelynek ideológiai alapját a patriotizmus adja, kicsiben mintegy mintaképe a nagyobb struktúrák elvárható és kívánt működésének. Próbaterepe az írott nyilvánosság mediális változásának, a folyóirat-kultúra elterjedésének. Az ekkor még egyértelműen *csak* vallási tolerancia szükségszerűségének felismeréséhez is elengedhetetlen volt, hogy kis területen, egymás mellett éljék életüket a különböző felekezetekhez tartozó polgárok. (Itt megjegyzendő, hogy a könyv szerint a tolerancia eszméjének terjedése elsősorban nem az elfogadást erősítette, sokkal inkább az ahhoz szükségesként feltételezett, felekezetek feletti közös eszme keresését inspirálta.)

A második nagy fejezetben (1721–1740. *Aufklärung ohne Grenzen*) a könyv a határnélküliséggel nem csupán az egyes tartományok, hatalmak közti határra utal, hanem arra is, hogy a felvilágosodás-projekt popularizálódása az élet minden területére hatással volt. Mindennek a központi figurája a már emlegetett Christian Wolff lesz. Wolff filozófiáját sokáig csupán a leibnizi filozófia gyengébb utánérzésének tartották. Az utóbbi két-három évtized kutatásai hozták meg számára az áttörést, és Martus szerencsésen ezekre támaszkodik. Amiben továbblép, az Wolff személyes sorsának ábrázolása: interpretációja szerint azáltal, hogy filozófiája – s erre a magyar recepciója is példa lehetne – nagyrészt egyaránt elfogadható volt a protestánsok és a katolikusok számára is. Halléból való elűzése után a kontinens jelentős részén a felvilágosodás szentjeként tisztelték. Természetesen lehet vitatkozni a szóhasználattal, viszont az kétségkívül igaz, hogy az elűzés ténye sok helyen hozzájárult ismertségéhez. Wolff filozófiájában, mint ismert, valóban Leibniz ismeretelméletére alapozva törekszik az ember számára lehető legtökéletesebb megismerés elérésére. Logika és ismeretelmélet elgondolása szerint szorosan összefügg, így nem csupán a megújuló tudományágakra volt jelentős hatással, de az önmaga számára éppen új funkciókat kereső irodalom és irodalomkritika is sokat köszönhet neki. Gottsched *Chritische Dichtkunst*ja is nehezen

értelmezhető a wolffi filozófia – és ahogy Martus fogalmaz – Lipcse felvilágosult közege nélkül. Ebben a közegben lesz a színház a német felvilágosodás irodalmának a legfontosabb megnyilvánulási eszköze, amelynek a kritika szerint legfontosabb célja a wolffi értelemben vett lehető legtökéletesebb megismerés elérésének biztosítása. Gyakran nem vesszük figyelembe, hogy ehhez az igényhez tulajdonképpen rendkívül tragikus és a kortársak számára megrázó háttérrel nyújtottak a természettudományok a legújabb felfedezéseikkel. Gondolok itt mindenekelőtt a végtelen világegyetem lehetőségének egyre gyakoribb hangoztatására és az ezzel kapcsolatos episztemológiai problémák popularizálódására. Bevallom, számomra a könyv ezen részei voltak a legizgalmasabbak, hiszen megalapozottan hívták fel a figyelmet arra, hogy a felvilágosodásprojekt több szálon futó történései gyakran egymásnak ellentmondó eredményekre vezettek, és ezekből gyakran olyan új történetzál is keletkezhetett, amely az eredeti projekt keretein messze túlmutatott.

Logikusan következik így az előzményekből a harmadik nagy fejezet címe: 1740–1763. *Aufklärung im Widerstreit*. Az auktoritás elvére támaszkodó tudományfelfogás számára az eltérő vélemények tulajdonképpen csupán inkvizíciós problémát jelentettek. Martus nagyon helyesen fejti ki: ez a kor az első, amikor egyrészt legitimé csupán a tapasztaláson alapuló igazságok válhatnak, másrészt – éppen az emberi megismerés hiányossága miatt – egyszerre több, ugyanarra a dologra irányuló igazság is legitim lehet. Ennek az ellentmondásnak a felismerése vezet a kritika megjelenéséhez, amelynek célja nem csak az irodalmi szövegek halmaza lehetett. S mindez egy új, elsajátítandó vitakultúrát feltételezett. Vitakultúrát nem csupán egyes emberek, de akár országok, birodalmak között is. Ennek minden esetben feltétlen részévé vált az együttérzés affektusa, amely a szerző véleménye szerint ebben a korszakban vált meghatározóvá, magával hozva az érzékenység, az *Empfindsamkeit* attitűdjét. Számomra rendkívül érdekes és vonzó feltevés az *Empfindsamkeit* jelenségének a levezetése végső soron a wolffi filozófiából, ugyanis ez utóbbi elterjedtsége miatt nem korlátozódhat csupán a német magterületekre, s bizonyos fokig az én eddigi, témával kapcsolatos kutatásaimat is alátámasztja. A magyar ügyeket egyébként ritkán tárgyaló szerző ezen a ponton az érzékenység-kultusz megnyilvánulására hozza példaként Mária Terézia hatásos fellépését Pozsonyban a magyar nemesek előtt (karjában az akkor még gyermek, későbbi II. Józseffel), akik ennek hatására vérüket és életüket ajánlják fel a királynő számára. Martus nem csak a gesztust és reakciót tekinti példaszerűnek, de az arra felépített propagandakampányt is. Ennek kapcsán megkísérli a Habsburg királynő uralkodását a frigyessi állam felvilágosodás-koncepciójával párhuzamba állítani, s ehhez az alapot a katolikus kegyességi mozgalomban, a janzenizmusban találja meg. Pontosabban a janzenizmus és a protestáns pietizmus hasonlóságában, illetve abban, hogy ezek mindkét birodalom esetében a – már tárgyalt – Policy-elmélet egyik kiindulópontjával szolgálhattak. A bécsi egyetem fejlesztésére tett kísérleteket (pontosabban annak jezsuita fennhatóság alól való megszabadítását) így tudja egyenesen a hallei egyetem alapításával és működésével párhuzamba vonni. Ezzel persze lehet vitatkozni, de kétségtelen tény, hogy a Mária Terézia ideje alatt megindult

államreform kidolgozóinak mintául szolgált az egyébként ellenfélnek tekintett berlini udvar és annak frissen alapított vagy éppen megreformált intézményei.

Számunkra, magyarok számára különösen elgondolkodtató és egyúttal letaglózó a negyedik nagy fejezet címe (1763–1784. *Das Ende eines „Zeitalters“?*). Letaglózó, mert a magyar társadalom- és irodalomtörténet a megadott záródátumnál csak néhány évvel korábbra teszi hagyományosan és persze megkérdőjelezhető módon a magyar felvilágosodás kezdetét. Ennek ellenére a szerző a korszak magyar kutatóit is igencsak foglalkoztató témákat tárgyal. Ez az első időszak ugyanis a német történelemben, amikor a tartományokra szabdaltság felett kialakul valamiféle egységes német identitás, aminek Martus szerint letagadhatatlanok a porosz gyökerei. Ez a származtatás könnyen összekapcsolható a Berlinhez kötött felvilágosodás-konceptcióval (Martus könyvének ebben a fejezetében nevezi Berlint a felvilágosodás fővárosának, s ezáltal, kimondatlanul ez a város lesz az egységesülő német identitás számára a főváros). Mi hajlamosak vagyunk a magyar, immáron nem rendi, hanem nemzeti identitás sarokkövének a magyar nyelvet tekinteni. Joggal juthatnának a német kutatók is ugyanerre a következtetésre a német nyelvvel kapcsolatban, Martus mégis jóval szélesebb alpra épít összegző művében. Ennek a komplexebb identitásstruktúrájának is fontos alapja a közös nyelv, de azon túl, nem elválasztva a tárgyalt korszak sajátosságaitól és a társadalom egészét érintő eredményeitől részét képezi még általában a kultúra, beleértve a vallást is, de ugyanúgy például az átalakuló gazdaság egésze (ennek hatása mindmáig megfigyelhető), a honismeret [*Landeskunde*], amely a 18. század második felében nálunk is fontos szerepet töltött be és a közössé értelmezett történelem is. Ez utóbbi, melynek a művészettörténet is része, különösen fontos, hiszen egyetlen más korszakban sem lett volna lehetséges, hogy egy másik nép, a klasszikus görökség idealizált művészete Winckelmann nyomán a kialakuló német identitás szerves részévé váljék, ráadásul az egységes, bár a folyamathoz legitimációs alapot biztosító Német-Római Birodalom lassú felbomlásának (tulajdonképpen érdektelenné válásának) az idején. Martus helyesen állapítja meg, hogy számos ok, többek között a fent jelzett folyamatok miatt is ez az időszak (tehát a korszak vége) a német nemzeti irodalom születésének ideje, bár azzal nem értek egyet, hogy a legsikeresebb irodalmi műfajt, a regényt, nemzetek feletti jelenségnek tartja pusztán azért, mert az irodalomtörténetben először (és persze nem csak német nyelvterületen) kortárs művek számtalan fordítása jelenik meg. Éppen identitáskonstrukciója számára elengedhetetlen az az egyébként alaposan elemzett antropológiai fordulat, amelynek során létrejön a modern individuum és megjelenítésének legadekvátabb irodalmi formája, a regény.

Bár a szerző, mint már említettem, könyvében nem törekszik a felvilágosodás fogalmának tisztázására, a zárófejezet végén egyértelműen hitet tesz amellett, hogy a német Aufklärung profilja a mégoly kiváló francia kapcsolatok ellenére a korszakban elkülöníthető a lumière-től. Ennek okaira a koraromantikát jellemző vallásos reneszánsz jelenségéből kiindulva jut, miszerint a német felvilágosodás teljes korszakában, egy-két radikális kísérletet leszámítva, nem merül fel a hittel való teljes szakítás lehetősége. Ennek a könyv nem adja okát, de gyanítom, hogy szerepet játszott benne a kegyességi mozgalmak hatásán túl a német Policey-konceptió is. Martus szerint ennyi a német

felvilágosodás specifikuma. Magyarként megrázó ezzel szembesülni, hiszen ez arra is rávilágít, hogy talán nem alaptalan a feltevés, miszerint nálunk, úgy ahogy Nyugat-Európában, nem történt (vagy történik) meg a felvilágosodás. A könyvhöz visszatérve: a közjót elérendő célként feltevő felvilágosodás magyar története nem mesélhető el Martus módszere szerint. Nálunk ilyen projekt sosem volt, és úgy tűnik, esélye sincs, hogy legyen (és ennek egy csak egy oka, hogy nem volt hozzá megfelelő filozófiai profil és tudományos nyelv sem). A Magyar Királyság területén a felvilágosodás kevesek ügye volt, mert nem volt nyilvános tere sem. Ha megnézzük, hol találja meg Martus a felvilágosodás kezdetének nyomait, azt látjuk, hogy az itt mind hiányzik (udvar vagy központi hatalom, akadémia, egyetem, városközösség). Ebből következik egyrészt, hogy a magyar nemzeti identitás, bár látszólag azonos alapokon jött létre, mégis (alapvetően kirekesztő attitűdje miatt) eltér a nyugatiaktól, másrészt, hogy a felvilágosodást inkább fogjuk fel a dolgok radikális megváltoztatására irányuló forradalmi esemény-sorként, mint osztársadalmi projektként.

Steffen Martus könyve műfaját tekintve egyedülálló lenne a mai magyar könyvpiacra. Évtizedek óta nem jelent meg ehhez hasonló, nagy alapossággal és felkészültséggel megírt összegző munka, aminek célközönsége nem a tudományt művelők (tehát nem szakkönyv), hanem az oly sokszor megálmódott érdeklődő, művelt nagyközönség. Bevallom, fogalmam sincs, hogy létezik-e ilyen még Magyarországon. A teljesen más léptékű német könyvpiacra egy ilyen könyvet kiadni nyilván nem jár anyagi kockázattal. Én magam is régen olvastam ilyen típusú könyvet, most hirtelen Szerb Antal vagy Benedek István munkái jutnak eszembe. Talán ennek, és a könyv elbeszélő módszerének volt köszönhető, hogy eleinte nehezen engedett magához közel a mű. Martus, aki a jegyzetek tanulsága szerint lenyűgöző méretű szakirodalmat dolgozott fel, mindvégig tartja magát a mindent tudó narrátor szerepéhez, aki könnyű kézzel írja meg valaminek a történetét. Számomra ez a mindent tudás néha sok volt (bár, még egyszer hangsúlyozom, a jegyzetek száma szerint nem megalapozatlan), s néha túl leegyszerűsítő magyarázatokhoz vezetett. Csak egy példa: a könyv szerint Christian Wolff azért kereste élete során mindvégig az egyes felekezetek tanításában a közöset, mert fiatal korában Breslauban lutheránusként katolikusok között élt. Tehát életének egy eseménye bírt döntő fontossággal a későbbi munkáira, ezért ennek az epizódnak az elmesélése kiemelt fontossággal bír az egész könyv szüzséje szempontjából is.

Fenntartásaim ellenére is csak kívánni tudom, hogy a jelen recenzeálthoz hasonló, a nagyközönség számára írt összegző munkák újra megjelenjenek a magyar könyvpiacra, mert ez egyúttal azt is jelentené, hogy létezik még magyar művelt nagyközönség.

(Rowohlt, Berlin, 2015.)